

Türkan Etibar qızı Hüseynova²¹
AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ FEİLİN ƏMR ŞƏKLİ

Feil şəkilləri qrammatik-morfoloji üsulla modallığın ifadə vasitəsidir. Modallıq isə bu şəkillərin bəzilərində xüsusilə güclü şəkildə öz ifadəsini tapır. (məs: lazım, vacib şəkillərində), xəbər şəklində isə şəkil forması olmadığından modallıq xüsusi olaraq görünür, zəif görünür. Digər şəkillərdən fərqli olaraq əmr şəklinin xüsusi mövqeyi var. Belə ki, bu şəkildə modallığın morfoloji ifadə vasitəsi olmasa da modallıq özünü açıq şəkildə göstərir. Feilin əmr şəklinin məna çalarları olduqca çoxdur. Bu mənələrdən ən əsası əmr mənasıdır ki, əmr şəklinin mahiyyətini təşkil etdiyindən bu şəkil məhz bu adla – “əmr” şəkli adlandırılıb [1, s. 35].

Feilin əmr şəkli əsl mənada əmrdən tutmuş nəsihət mənasına qədər müxtəlif məzmunları (təkid, buyruq, təhrik, nəsihət, arzu, alqış) ifadə edir. Azərbaycan dilində bu şəklə keçdiyi inkişaf yoluna nəzər salarkən görürük ki, bu şəkil tarixən çoxformalı olub, xüsusilə də I və II şəxslərdə keçmişdə bir- birindən formaca fərqlənən bir sıra qrammatik ifadə vasitəsinə malik olub. Buradan aydın olur ki, əmr şəkli müasir ədəbi dil norması kimi formalaşana qədər, sadəcə qrammatik məzmununa görə yox, keçdiyi təkmilləşmə və formalaşma xüsusiyyətinə görə də başqa şəkillərdən fərqlənir. Tarix boyu feilin başqa şəkilləri (məsələn: arzu, vacib, lazım, şərt) çoxmənalılıqdan təkmənalılığa doğru inkişaf edib formalaşarsa, əmr şəkli məna xüsusiyyətlərini saxlayaraq çoxmənalılıqdan bir formalılığa doğru inkişaf edib və beləliklə də dilimizdə təşəkkül tapıb [2, s. 6].

Bilirik ki, əmr şəklinin yaranmasında bir sıra şəxs sonluqları (-ın, -in, -un, -ün, -ım, -im, -um, -üm, -aq, -ək, -ınız, -iniz, -unuz, -ünüz, -sın, -sin, -sun, -sün, -sınlar, -sinlər, -sunlar, -sünlər) iştirak edir. Məsələn:

Tək	Cəm
I ş. oxuyum, danışım	I ş. oxuyaq, danışaq
II ş. oxu, danış	II ş. oxuyun / oxuyunuz, danışın / danışınız
III ş. oxusun, danışsın	III ş. oxusunlar, desinlər

Mirzə Rəhimov əmr şəklinin I şəxs təkindən danışarkən qeyd etmişdir ki, tarixən bu haqda üç müxtəlif nöqtəyi-nəzər, üç fikir formalaşmışdır. O, fikrinə belə aydınlıq gətirmişdir ki, bir qrup tədqiqatçılar düşünürlər ki, I şəxsin özü-özünə əmr etməsi mümkün olmadığı üçün əmr şəklinin I-ci şəxsi yoxdur. Digər qrup türkoloqların fikrincə isə əmr şəklinin birinci şəxsdə tək yoxdur, sadəcə cəmi var. Üçüncü qrup tədqiqatçıların fikrincə isə əmr şəkli II və III şəxslərdə olduğu kimi I şəxsdə də həm tək, həm də cəmdə mövcuddur. Tədqiqatçının özü isə üçüncü qrup türkoloqların tərəfindən çıxış edərək Azərbaycan dilində də birinci şəxsin təkində və cəmində əmr şəklinin mövcudluğunu təsdiq etmiş və fikrinə belə aydınlıq gətirmişdir ki, dildə ehtiyac olmasa həm tək, həm cəmdə əmrin özünəməxsus forması yaranmazdı [2, s. 8-9].

Bununla yanaşı, əmr şəkli yuxarıda qeyd olunduğu kimi, sırf əmr mənasını deyil, başqa məna çalarlarını da ifadə edir. Deməli əmr şəklində ancaq əmr məzmununu görmək yalınadır. Azərbaycan dilində əmr şəklini tədqiq edən dilçi Z.İ. Budaqova bu şəklə “təklif, təkid, məsləhət, xahiş, çağırış və nəsihət” mənalarını bildirdiyini qeyd edib [3, s. 175]. Daha sonra M. Cahangirov isə bu şəklə “təhrik, buyruq, təşviq, çağırış, təbliğ, müraciət, yalvarış, xahiş, qarğış, alqış, arzu, nəsihət, istək” və s. kimi məna çalarlarının olduğunu yazıb [4, s. 149-150]. Bu məna çalarları təbii ki, bütün şəxslərdə eyni dərəcədə əks olunmur.

Bəzi məqamlarda əmr şəkli arzu şəkli ilə məna baxımdan çox yaxın olur, bəzən hər ikisi eyni mənanı (niyyət, arzu, istək) ifadə edir. Ancaq bu o demək deyil ki, onlar tam eyniləşdirilməli, və ya onlar arasında bərabərlik işarəsi qoyulmalıdır. Bu iki şəkil arasında oxşar mənələrin ifadə olunması arzu şəkli ilə əmr şəkli arasında qrammatik məna baxımdan yaxınlığın olması ilə əlaqədardır. Ancaq hər iki şəklə hərəsinin öz işlənmə dairəsi, öz məna müstəqilliyi və bütün şəxslərdə öz ifadə formaları vardır. Məs: Dərdimin dərmanı sən sən, çarə kimdən istəyim? “Dərdimin dərmanı sən sən, çarə kimdən istəyim, Çarəsi səndədir anın, çarü naçar, iştə gör!” [5] nümunəsində *istəyim – istəyəm, gör – görə* əvəzlənməsi qeyri-mümkündür. Eyni zamanda əmr şəkli cavab tələb etməyən sual formasında işləndikdə də bu şəkil arzu şəkli ilə əvəz oluna bilməz. Bu zaman mənaya xələl gəlmiş olar.

Bilirik ki əmr şəkli əsasən birbaşa, heç bir vasitə olmadan hərəkəti icra edənə ifadə edən arasında müstəqim əlaqəni tələb edir. Hərəkətin icra olunması III şəxsə aid olduqda isə birbaşa əlaqə zəifləyir və məna əmrdən arzuya keçir. Lakin bununla yanaşı əmr şəkli bu halda öz əmr-buyruq mənasını qoruyub saxlayır. İki ayrı şəkilə aid formalar ümumilikdə III şəxsdə arzu mənasını bildirsə də tam olaraq məna baxımdan eyni deyil. Belə ki, məzmun baxımdan çalar fərqi olur. Əmr şəklini tədqiq edərkən bir fikri də nəzərə almaq lazımdır ki, hərəkəti hökm edən şəxslə icra edən şəxs arasında əmr şəkli üçün xarakterik olan müstəqimlik yəni birbaşa əlaqə yaratmaq məqsədilə hərəkətin icrası üçün başqa üçüncü şəxs də qoşulur ki hərəkətin icrası onun vasitəsilə əmr edilir. Belə olan hallarda əmr şəklində *söylə, de, yetir, ərz et, çatdır* və s. feilləri də işlədilir. İkinci şəxsdə belə əmr formalı sözlərin işlənməsi üçüncü şəxsdə işlənən əmr şəklinin mənasında əmr məzmununun daha da qüvvətlənməsinə səbəb olur. Məhz bu məqamda əmr şəklində işlənməmiş sözləri məna baxımdan arzu şəkli ilə əvəz etmək mümkün deyil [2, s. 12-15]. Məsələn: Siz də deyün: toya gələn oynasın; Filankəsin qızı, filan oynasın [6]. Nümunələrdəki feili oynasın-oynaya kimi dəyişmək mümkün deyil.

Lakin deyə bilmərik ki, üçüncü şəxsin əmr forması yalnız bu üsulla yaranır. Üçüncü şəxsin iştirakı olmadan da bu şəxsdə əmr formasını yaratmaq mümkündür. Bu zaman hərəkəti ifadə edənə icra edən arasında birbaşa, müstəqim əlaqə yaranır və hərəkət birbaşa deyilən şəxsə yönəldilir.

²¹ Gəncə Dövlət Universiteti. huseynova.turkan@rambler.ru

Əmr şəklinin müxtəlif mənalarda işlənməsi müəyyən səbələrdən asılıdır. Əmr şəklində işlənmiş feillə əlaqəli olan sözün yaxud sözlərin, bu şəklə işləndiyi cümlənin, mətnin hətta ədəbi dil üslublarının belə əhəmiyyəti böyükdür. Əmr şəklində olan bir feili ayrılıqda götürüb mənə çalarını aydınlaşdırmaq istəsək, əlbəttə ki, böyük çətinliklə rastlaşırıq. Məsələn: Bilməyən nə bilsin bizi. [6] cümləsi ilə de, bilsin cümləsində bilsin feili semantik baxımdan fərqlənir. Birinci nümunədə sual mənasını bildirdiyi halda ikinci nümunədə sıfır əmr, təhrik, vadarlıq mənasını bildirir.

Əmr şəklinə məxsus ümumi semantik xüsusiyyət zaman anlayışıdır ki, bu şəkil ifadə olunma intonasiasından, hansı sözlərlə və necə əlaqədə olmasından asılı olmayaraq onu saxlayır. Bilirik ki, əmr şəkli zaman şəkilçilərini qəbul etmir, yəni zamanlar üzrə dəyişmir. Bundan belə nəticəyə gəlirik ki, bu şəkil qrammatik zaman kateqoriyasını qəbul etmir. Lakin semantik baxımdan yanaşsaq görərik ki, əmr şəkli gələcək zaman mənasını bildirir. Məsələn “oxu” feilini əmr etdikdə biz bilirik ki bu hərəkət hələ icra olunmayıb, icrası deyilən andan sonra nəzərdə tutulur [1, s. 38].

Doğrudur ki bu şəkildə olan feillər keçmiş zamana aid zərflilərlə işlənə bilmir. Yəni “dünən oxu”, “keçən il oxu”, “keçən həftə oxu”, “keçən ay oxu” ifadəsi doğru deyil. Lakin biz “gələn həftə oxu”, “sabah oxu”, “bu gün oxu” dediyimizdə ifadə tamamilə doğru olar. Deməli belə nəticəyə gəlirik ki, əmr şəkli keçmiş zamana aid zərflilərlə deyil, indiki və gələcək zamana aid zərflilərlə işlənir. Belə ki, “bu gün oxu” dedikdə, bu gün hələ bitməyib və günün müəyyən hissələrində (məs: səhər, günorta, axşam, gecə) hərəkəti icra etmək mümkündür. “İndi oxu” dedikdə isə əmr edən hərəkətin deyilən andan dərhal sonra tezliklə icra olunmasını istəyir.

Əmr şəkli ilə bağlı digər maraqlı məqam sual formasında olmasıdır. Burada əmretmə mənası zəifləyir. Sual intonasiası ilə işlənən əmr cümləsində - Bülbül gülüstanə gəlsin, gəlməsin? [7] cümlənin xəbəri sual şəklində olduğu üçün əmretmə mənası azalır. Bilməyən nə bilsin bizi [6]. - sual əvəzliyi ilə işlənən sual cümləsində də əmr mənası demək olar ki yoxdur.

Əmr şəklinin sual məqamında işlənməsi məsələsini araşdırarkən müəyyən fikirlərlə rastlaşdıq. Belə ki, feil şəkilləri haqqında yazılmış dissertasiya işində əmr şəklinin birinci şəxsində sual formasının işlənməsi zamanı mənə baxımından yanaşılaraq hərəkətin sorğusu aparılarkən ikinci şəxs iştirak etdiyi yazılıb. Fikrə belə aydınlıq gətirilir ki, feilin əmr şəklinin birinci şəxsində istər digər şəxs və ya şəxslərlə dialoqda və ya daxili nitq zamanı əmr olunan da, əmr edən də bir şəxsdir. Lakin istər monoloq, istərsə də dialoq zamanı digər şəxslə əlaqəli bir ikilik özünü biruzə verir. Feilin əmr şəklinin birinci şəxsində sual formasına gəldikdə isə bu ikilik özünü aydın şəkildə göstərir: Bilimmi? Oxuyummu? Görümmü? Yazımmı? Danışımımı? Yazacağımı? Oxuyacağımı? Görəkmi? Bu nümunələrdə insan hərəkəti icra edib etməməsi haqda başqa biriylə sorğu sual edir. Bu isə ikinci bir şəxs olur. Hərəkətin icrasını sorğu edən şəxs sanki öz hərəkətinin icrası ilə bağlı icazə alır və bunu sual formasında edir. Belə olan halda əmr şəklindəki feilin sual forması əsas plana keçir [1, s. 41-42].

Bu fikrə olan münasibətimiz belədir ki, əmr şəklinin birinci şəxsinin sual formasında semantika baxımından heç də hər zaman ikinci şəxs nəzərdə tutulmur. Yəni istər daxili nitqdə, istərsə də dialoqda əmr şəklinin ikinci şəxsinin sual formasın həmişə ikinci şəxs iştirakının nəzərdə tutulması fikri doğru deyil. Belə ki, məgər insan daxili nitq zamanı özü-özüne sual verib, öz fikrinin doğru və ya yanlış olduğunu götür-qoy etmək məqamı yoxdurmu? Məsələn görəsən, nə edim dedikdə insan insan icra edəcəyi fikri hələ dəqiqləşdirməyib. Bu haqda müəyyən narahatlıq, tərəddüdü var və bir daha düşünmək üçün özü-özüne sual edir ki, bir qədər də fikrində əmin olsun.

Əmr şəklinin sual formasının ikinci şəxs təkində və cəmində mənə baxımdan ikinci şəxs fikirdə tutulması özünü daha aydın biruzə verir. İkinci şəxs üçüncü şəxs hərəkəti icra edib etməməsi haqqında birinci şəxslə sorğu edir. Üçüncü şəxs iştirak etmir, onun hərəkəti icra etməsi üçün ikinci şəxs sual edir, hərəkətə gətirir. Danışınımı? Getsinmi? Gəlsinmi? Qalsınımı? Oxusunlarmı? və s.

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, əmr şəklində olan feillər hər zaman əmr, təhrik, vadarlıq mənasını bildirmir. Müəyyən məqamlarda bu mənə zəifləyir. Bəzi feillər vardır ki əmr şəklində müəyyən məqamlarda öz lüğəvi mənalarından müəyyən dərəcədə uzaqlaşaraq, mənə baxımından xüsusiləşir, formasını saxlayaraq, məzmun baxımdan öz əslindən uzaqlaşır və köməkçi vasitə kimi istifadə olunurlar. Belə hallarda istənilən feili işlətmək olmur. Əmr şəklində öz həqiqi mənasında işlədilər feilləri şəxslər üzrə asanlıqla dəyişmək mümkündür. Məs: gəlim, gedim, gələk, gedək, gəl, get, gəlin, gedin, gəlsin, getsin və s. Lakin mənə baxımından öz həqiqi mənasından uzaqlaşan feillər isə şəxsə görə belə asanlıqla dəyişə bilmir. Bu feillərə aşağıda nümunələri gətirmək olar. De görüm cümləsində görüm feili öz həqiqi mənasını itirərək cümləyə əlavə çalar verir. digər maraqlı məqam isə *qoy* feilidir. Məs: Qoy həmişə günəş olsun [8]. - Bu nümunədə *qoy* feili daha çox köməkçi rolunda çıxış edir, öz həqiqi mənasında deyil. Kitabı stolun üstünə qoy – cümləsində isə “qoy” feili “yerləşdir” mənasında çıxış edir. Qoy oxusunlar [9]. cümləsində isə “icazə ver”, “aman ver” mənasında işlənilib. Belə semantik cəhətdən xüsusiləşmiş feilləri bəzi alimlər ədat hesab etmişlər. Bu fikrlə bağlı müəyyən mənbələrə üz tutduq.

1951-ci ildə nəşr olunmuş “Azərbaycan dilinin qrammatikası” və 1954-cü ildə nəşr olunmuş “Müasir Azərbaycan dili” kitablarında “ədat” haqqında bəhs olunmur, yəni feilin əmr şəkli haqqında yazılmış hissədə ədatlardan və ya feillərin ədatlaşmasından danışılır. Azərbaycan Elmlər akademiyasının 1960-cı ildə çap etdiyi qrammatika kitabında feilin şəkil kateqoriyası haqqında hissənin müəllifi Z.İ.Budaqova “Əmr şəklinin ədatlarla işlənməsi” adı altında *qoy*, *gəl*, *gəlin* feillərini başqa köməkçi vasitələr sırasında qeyd edir [1, s. 53-54].

Elə həmin mənbədə ədat mövzusunda bəhs edən tədqiqatçı A.Ə.Aslanov yazır: “Dilimizdə işlənən ədatların bir qismi də feillərdən düzəlmişdir. Belə ədatlar fonetik tərkibcə feil köküdür və ya feillərin müxtəlif şəkilçiləri qəbul etməsi nəticəsində aldığı müəyyən formadır. Bu sözlər öz əvvəlki mənasından təcrid olunmuşdur. Məhz buna görə də, onları feil hesab etmək doğru

olmaz, bunlar cümlədə ədat kimi çıxış edir və feillərdən fərqli olaraq, proses bildirmir” [1, s. 54]. Müəllif fikrini belə davam etdirir: “Bunların ədat olması yalnız cümlə daxilində mümkün olur. Cümlədən xaricdə isə bunlar öz əsl mənalarında qalır” [1, s. 54].

Bu fikrə isə izah verilərək münasibət bildirilib ki, birinci hissədə fikir dolaşığı var, yəni feillərin ədat necə çevrilməsinin sübutu üçün heç bir əsas yoxdur. İkinci hissədə isə müəllifin fikri inkar edilir. Yəni, bir söz cümlə daxilində bir mövqedə bir nitq hissəsi, başqa mövqedə isə başqa nitq hissəsi olur. Yalnız bir nitq hissəsinə aid hər hansı söz başqa bir nitq hissəsinə aid mövqedə ola bilər. Lakin bu o demək deyil ki, həmin nitq hissəsinə məxsus söz başqa nitq hissəsinə çevrilir [1, s. 54].

Əmr şəkli “Azərbaycan dilinin qrammatikası” kitabında feilin xüsusi şəkilləri yarımqrupu altında verilmişdir. Belə ki, burada feilin şəkilləri iki yerə bölünmüşdür. Feilin ümumi şəkilləri və xüsusi şəkilləri. Ümumi şəkillərin sayı altı, xüsusi şəkillərin sayı isə iki hesab olunmuşdur. Bu şəkilə belə tərif verilmişdir: “Əmr şəkli ilə müəyyən bir iş, hal və ya hərəkətin icra edilməsi haqqında danışanın təkid, təklif, xahiş, məsləhət, nəsihət və çağırışı ifadə olunur. əmr şəklində ifadə olunan bu mənalar intonasiya, bəzən də feillərin mənası ilə müəyyənləşir.” Burada əmr şəklinin mənə çalarları məsələsi də araşdırılmışdır. Birinci şəxsin təkində əmr şəkli təkid mənasını bildirmir. Əmr şəklinin bu forması hər hansı bir işin icra edilməsi haqqında danışanın istək və arzusunu bildirir. Birinci şəxs cəmində isə çağırış, xahiş-təklif mənasını, ikinci şəxs tək və cəmində isə təkid-tələb mənasını, nəsihət-məsləhət- təskinlik mənasını, qəzəb mənasını, təklif-xahiş-yalvarış- arzu mənasını, rişxənd-kinayə mənasını, təşəkkür-alqış mənasını, tələb-çağırış mənasını ifadə edir. Üçüncü şəxs tək və cəmində isə təkid, alqış, qəzəb mənasını bildirir. Həmçinin əmr şəklinin ədatlarla işlənmə bölməsində əmr şəklinin ha, bax, di, görün, bəri, qoy, gəl, da, təki, gərək, bir və s. kimi ədatlarla işləndiyinə dair nümunələr də göstərilir [3, s. 175-182].

Feilin mənə çalarından danışarkən şəxs kateqoriyasından da bəhs olunmalıdır. Aydınır ki, əmr şəklində feili şəxslər üzrə dəyişdikcə, onun mənası da müəyyən qədər dəyişir. Əmr şəklinin şəxslər üzrə dəyişməsi şəxs kateqoriyasının zəminində gerçəkləşir. Aydınır ki, əmr şəklinin ayrıca bir qrammatik əlaməti yoxdur. Feilin ilkin forması əmr anlayışı ilə eynilik təşkil edir. Həmin feillərin nitq zamanı bu mənası formalaşır və beləliklə də feil əmrin qrammatik mənasını daşımağa başlayır. Əgər nitqdə feil hər hansı bir qrammatik kateqoriyanın şəkilçisini qəbul etmirsə, sıfır qrammatik əlamətlə çıxış edirsə, qrammatik cəhətdən qüvvətli əmr mənası olur. Məsələn: oxu, gəl, get, gül, sus, danış, qaç, fikirləş və s. Əgər feil başqa kateqoriyanın şəkilçisini deyil, sadəcə şəxs sonluqları qəbul edirsə, yenə də əmr şəklində olur, sadəcə əmrin ünvanlandığı şəxslər dəyişir ki, bu da əmr şəklinin mənasına təsir göstərir. Əmr şəkli qrammatik kateqoriyaların hamısından özünəməxsus şəkilçisinin olmaması ilə fərqlənir. Əmr şəkli feil şəkilləri arasında da öz xüsusi şəkilçisi olmaması ilə fərqlənir.

Prof. M.Rəhimov türk dillərində zaman və şəkil kateqoriyaları məsələsinə həsr edilmiş müşavirədəki məruzəsində qeyd etmişdir: türkologiya ədəbiyyatında belə bir fikir mövcuddur ki, əmr şəkli birinci şəxsə, xüsusilə də təkinə aid edilə bilməz, çünki danışan özünə əmr edə bilməz. Biz bu fikirlə razılığa bilmərik, hər şeydən əvvəl, ona görə ki, təfsir məntiqlə qrammatika arasında bərabər bir işarənin qurulmasından başqa bir şeyi ifadə etmir. Bu fikir Azərbaycan dilindəki materialda da rədd edilir. Bütün Azərbaycan dili mütəxəssisləri bilir ki, müasir Azərbaycan ədəbi dilində birinci şəxsin təkində arzu və əmr şəkli arasında ciddi formal fərq vardır. M.Rəhimov 1965-ci ildə çap etdirdiyi monoqrafiyasında yenidən bu fikrə qayıdaraq bu məsələyə qısa xülasə verir və diqqəti türkoloqların fikrinə yönəldərək yazır ki əmr şəklinin bütün şəxslərdə olması fikri doğrudur Bundan başqa tədqiqatçı fikrə yeni münasibət də bildirir ki, ehtiyac olmasa idi dildə birinci şəxsin həm təkində, həm də cəmində əmr şəklinin özünəməxsus forması yaranmazdı. Bundan başqa əmr şəkli yalnız əmr mənası ilə məhdudlaşmır, həm də əmrdən tutmuş xahiş mənasına qədər bir neçə mənə çalarlarını da əhatə edir [1, s. 67].

Y.İ.Korkina yazır: “Bizə elə gəlir ki, əmr şəkli ilə bağlı indiki zaman haqqında danışmaq çətindir, yəni əmr şəklində olan hərəkətləri yalnız danışma anından sonra yerinə yetirmək barədə düşünmək olar, çünki təşviq modalığının özəlliyi hərəkətin yalnız nitq anından sonra həyata keçirilməsini təklif edir” [1, s. 64].

Əmr şəkli ilə bağlı digər maraqlı məqam isə bu şəklə digər şəkillərlə sinonimlik təşkil etməsidir. “Azərbaycan dilində qrammatik sinonimlik” kitabında əmr şəklinin digər şəkillərlə sinonimliyi belə qruplaşdırılmışdır: Birinci olaraq əmr şəklinin əlavə mənasının şərt şəklinin əsas mənası kimi işlənməsi halı araşdırılıb. Əmr şəkli bu sinonimliyi üçüncü şəxsdə, əksər hallarda isə ikinci şəxsin təkində ifadə edir. Birinci şəxsdə isə bu sinonimliyə rast gəlinmir. Bu forma ilə ifadə olunmuş qrammatik-semantik mənada həm əmr, həm də şərt çaları vardır. Əmr şəkli şərt mənasında əsasən, tabeli mürəkkəb cümləsində, həm də sıra baxımından birinci komponentin tərkibində olur. Ümumilikdə, əmr şəkli əsas mənada tabeli mürəkkəb cümlənin komponentində çox az hallarda işlənir. Əmr şəklinin şərt şəkli ilə sinonim kimi işlənməsinin əsas xüsusiyyəti odur ki, bu əvəzləmə hərəkətin icrasını müəyyən şərtə bağlayır və bu hərəkətə bir qətilik mənası verir. Bu şəklə şərt mənasında işlənməsi halı geniş yayılıb. Əmr şəklinin əlavə mənası həm də vacib şəklinin əsas mənası ilə sinonim olur. Əmr şəklinin bu əlavə mənası əsasən üçüncü şəxsin təkində işlənir və bu zaman əmr şəkli analitik forma (*gərək* + şəxs sonluğu) ilə ifadə olunur.

Gərək ədatı vacib mənasını bildirən birləşmədən atılsa, bu konstruksiyanın vaciblik mənası itər və ümumi məzmun anlaşılmaz olar. Deməli əmr şəklinin vacib mənasını bildirməsi üçün digər köməkçi vasitələrlə yanaşı *gərək* ədatının rolu da əhəmiyyətlidir. Bundan başqa əmr şəklinin əlavə mənası arzu şəklinin əsas mənası ilə sinonimlik təşkil edir. Bu mənə Azərbaycan dilində əmr şəklinin birinci və üçüncü şəxslərində özünü biruzə verir. Əmr şəklinin əlavə mənası üçüncü şəxsin təkində və cəmində ümumi zaman bildirərək zaman şəkilçilərinin (indiki, keçmiş, gələcək) əsas mənalarına sinonim olur. Əmr şəklinin əlavə mənası feilin gələcək zaman formasının əsas mənası ilə sinonim olur [10, s. 69-72].

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilində feil şəkillərinin semantikasi [Mətn] : filol. e. n. a. dər. al. üçün təq. ed. dis.: 10.02.02/N. K. Məmmədova ; M. Ə. Rəsulzadə ad. BDU.
2. Rəhimov M.S. Azərbaycan dilində feil şəkillərinin formalaşması tarixi. Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1965, 267 səh.
3. Azərbaycan dilinin qrammatikası [Mətn]: Morfologiya /Red.: R.Ə.Rüstəmov, Z.İ.Budaqova; Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutu I hissə.- 1960.- 334 s.
4. Məhərrəmov R., Cahangirov M. Azərbaycan dilinin tarixi sintaksisinə dair materiallar. Bakı – 1962, 259 s.
5. http://anl.az/el/n/inesimi_e1.pdf
6. <https://achiqkitab.aztc.gov.az/Books/Read/2369/Ashiq-sheirinin-poetik-bichimleri-ve-cheshidleri-Meherrem-Oasimli-Mahmud-Allahmanli>
7. [https://az.wikisource.org/wiki/G%C9%99lsin_g%C9%99lm%C9%99sin_\(%C6%8Fb%C3%BCqasim_N%C9%99bat\)](https://az.wikisource.org/wiki/G%C9%99lsin_g%C9%99lm%C9%99sin_(%C6%8Fb%C3%BCqasim_N%C9%99bat))
8. <https://medeniyyet.az/page/news/39306/Qoy-hemise-gunes-olsun.html>
9. <https://report.az/edebiyat/elxan-elatli-detektiv-deyilen-bir-janrda-hec-vaxt-yazmamisam-musahi-be/>
10. Azərbaycan dilində qrammatik sinonimlik [Mətn]: feil formaları əsasında: dərs vəsaiti/ I.Məmmədov; Bakı-1985, 88 s.

Açar sözlər: qrammatik, əmr, şəkil, məna, feil

Key words: grammatical, imperative, mood, meaning, verb

Ключевые слова: грамматика, повелительное, наклонения, значение, глагол

The imperative mood in Azerbaijan language

Summary

The category of mood of the verb expresses grammatical-morphological modality. The semantic meaning of the imperative mood of the verb is wide. The imperative mood expresses the meaning of command, request, insistence, inspiration, advice, applause, desire and etc. Among them, the meaning of the command comes first, and this meaning is the essence of the imperative mood. That is why this mood category of the verb is called by the same name – “imperative” mood. The category of mood of the verb in the true sense has a variety of meanings (command, insistence, incitement, advice, desire, applause) from the meaning of command to the advice. When we look at the development of this mood in the Azerbaijan language, we see that this mood has historically had a lot of forms, especially in the first and second persons had a number of grammatical means of expression that differed in form in the past. It is clear from this that, before being formed as a norm of modern literary language, the imperative mood differed from other moods not only in grammatical content, but also in the nature of its improvement and formation. Throughout history, while the other forms of verbs (such as desire, importance, necessity, condition) have evolved from ambiguity to singularity, imperative mood maintaining the properties of meaning has evolved from ambiguity to formality, and thus formed in our language.

Повелительное наклонение в Азербайджанском языке

Резюме

Категория наклонения глагола выражает грамматико-морфологическую модальность. Семантическое значение повелительного наклонения глагола широкое. Повелительное наклонение выражает значение приказа, просьбы, настойчивого требования, призыва, совета, одобрения, пожелания и т. д. Среди этих значений приказ стоит на первом месте, и он является сущностью повелительного наклонения. Поэтому эта категория наклонения глагола имеет одноименное название - «повелительное» наклонение. Категория наклонения глагола в действительном смысле имеет множество значений (приказ, настойчивость, побуждение, совет, желание, одобрение) начиная от значения приказа вплоть до совета. Если рассмотреть развитие данного наклонения в азербайджанском языке, то можно заметить, что повелительное наклонение исторически имело множество форм, в частности, первое и второе лицо обладало несколькими грамматическими средствами выражения, которые в прошлом отличались по форме. Следовательно, до того, как стать нормой современного литературного языка, повелительное наклонение отличалось от других наклонений не только грамматическим содержанием, но и его усовершенствованием и формированием. На протяжении всей истории, в то время как другие формы глаголов (такие как желание, важность, необходимость, условие) перешли из двусмысленности в однозначность, повелительное наклонение сохранило свойства значения перехода из двусмысленности в формальность, и таким образом сформировалось в нашем языке.

Rəyçi: Kamilə Abdulla qızı Vəliyeva, filologiya üzrə elmlər doktoru